

Дві історії України

Іван Химка

Ярослав Грицак. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996.

Andrzej Chojnowski. Ukraina. (Historia Państw świata w XX wieku, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego.) Warszawa: TRIO, 1997.

1.

Автори цих двох новочасних українських історій — відомі знавці у своїй галузі. Молодший, Ярослав Грицак, народився 1960 року на Львівщині. Він є також автором політичної біографії Івана Франка («Дух, що тіло рве до бою», Львів, 1990) та численних статей, присвячених, зокрема, постанню ідеї української державної незалежності в кінці XIX століття. Від 1992 року він працює директором Інституту історичних досліджень при Львівському державному університеті; часто виїжджає читати лекції в Мічиганському, Колумбійському університетах (США) та в Центрально-Європейському університеті в Будапешті.

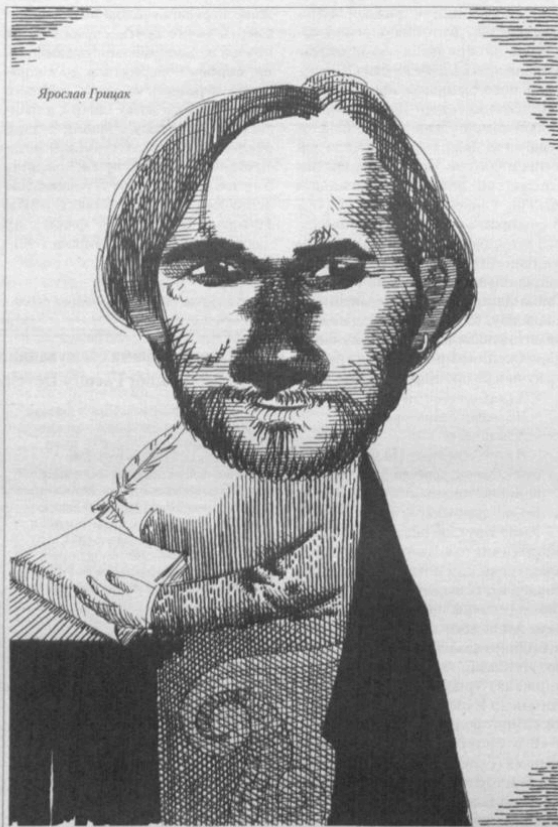
Анджей Хойновський народився 1945 року в польській столиці, яка тоді лежала в руїнах. Здобув собі визнання низкою ґрунтовних монографій з історії новочасної Польщі, зокрема міжвоєнного періоду. Одна з цих монографій, присвячена національній політиці польських урядів, стала, незважаючи на цензурські купюри, класичною працею в історіографії Західної України («Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939», Wrocław, 1979). Хойновський — автор статей з української історії XX століття в англомовній «Енциклопедії українознавства», а солідність та зрівноваженість наукових підходів здобув собі такий авторитет, що його навіть попросили написати енциклопедичну статтю на велими делікатну для польського історика тему польсько-української війни 1918–1919 років. Хойновський належить до тих істориків (радіше європейського, ніж північноамериканського типу), які почувають себе належними не стільки до фахової гільдії, скільки до ширшої спільноти інтелектуалів, відповідальних за формування критичної громадської думки, — через те, як тільки 1987 року постав високопрофесійний журнал «Res Publica» (тепер «Res Publica nowa»), він є членом його редакційної колегії та авторського активу. Нині Хойновський працює надзвичайним професором в Інституті історії Варшавського університету.

За обсягом монографія Ярослава Грицака удвоє перевищує працю Анджея Хойновського, а тематично охоплює XIX–XX століття. Історії попередніх періодів автор не торкається: її детально розглянула Наталя Яковенко в паралельному томі під

подібною назвою¹. Хойновський обмежується XX століттям, а огляд усієї попередньої історії України викладає на перших чотирьох із половини сторінок першого розділу.

Книжка Ярослава Грицака писалася як підручник «для учнів гім-

новно висвітлив найостанніші здобутки вчених власної країни. Книжка тільки виграла б, якби включала більше голосів із цього боку дискусії. Зрозуміло, що економічна ситуація в Україні не дозволяє розгорнути наукові пошуки в галузі гуманітарних та соціальних наук, однак за останні роки тут було надруковано значно більше важливих розвідок, аніж це видно із посилань у примітках.



назій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, учителів». Книжка Хойновського вийшла в науково-популярній серії комерційного видавництва Інституту історії при Варшавському університеті. Схоже, що різниця мети, з якою вони обидві писалися й видавалися, позначилася і на різній їх «видавничій вартості»: у польській книжці все (папір, палітурка) високої якості, в українській — усе навпаки.

Грицакова книжка — підручник, але, я певен, вона знайде велими зацікавленого читача і серед професійних українських істориків, зокрема тих, хто не читає по-англійськи. Адже автор спирається на найновіші англомовні дослідження, часто ще й не друковані — машинописні та дисертаційні. Отож, представляючи найновіші здобутки західної історіографії на тему України, його праця грає важливу роль посередника між двома науковими культурами. Навіть під таким оглядом це — істотний внесок в історичну науку.

Проте український історик не-

Ще очевидніша неувaga до повільної україномовної історичної літератури в книжці Хойновського. Здебільшого він посилається на англо- і, звичайно, польськомовні (польська історіографія України взагалі досконала). З понад сотні наведених тут позицій лише три книжки видано в Україні після 1945 року. Дві з них — праці українців із діаспори (Тараса Гунчака та Ярослава Пеленського). Третя — «Quo vadis, Україно?» (Одеса, 1992), зібрання матеріалів конференції за редакцією Ігоря Осташа — єдине справді українське видання, на яке посилається Хойновський (хоча й тут серед авторів — професори української діаспори: Олександр Мотиль та Роман Шпорлюк). Очевидно, що українським історикам не так то легко виходити на ширшу аудиторію — почасти, я певен, через хаос, який панує в галузі поширення україномовних наукових книжок і журналів. А це говорить, що є нагальна потреба видавати англомовний огляд найновіших україномовних історичних

матеріалів. Захід (а в ній і Польща) потребує свого Грицака.

2.

Обкладинка книжки Хойновського майже всуціль змакетована з тексту розділу про Другу світову війну. Є там і невелика фотографія: генерал-губернатор Ганс Франк з іншими офіційними особами 1943 року проводить у Дрогобичі огляд добровольців дивізії «СС-Галичина». Мабуть, підкреслення зв'язку між нацистами та українськими націоналістами подиктоване ринковими планами видавництва, бо сам текст книжки цього не підкреслює. У вступному слові до своєї книги Хойновський стверджує: «Я намагався не викладати ані польського бачення, ані польської аргументації у спірних справах. Мій намір — показати читачеві дійсність, бачену очима українців». За Хойновським закріпилася репутація вченого, який уміє робити саме те, що ставить собі за мету в кожній своїй праці. Однак цього разу, як мені здається, йому це вдалося гірше. Відчувається, що в його симпатіях до українців та їхньої долі сталася якась тріщина.

Це видно з порівняння його огляду з працею Грицака — зокрема, з того, як обидва трактують винищення польського цивільного населення українськими націоналістами на Волині під час Другої світової війни. Для Грицака цей факт — не з'ясування до кінця епізод, який вимагає додаткового вивчення; він розглядає його радше як польсько-український конфлікт, а не як розгорнуту акцію з українського боку. Для Хойновського тут усе зрозуміло: ОУН та УПА вирішили навести лад на польсько-українському прикордонні, позбувшись польського населення, а «сигналом до масової антипольської акції був перехід озброєної української поліції (понад 12 тисяч людей) на бік Української повстанської армії». Можна припустити, що все саме так і було, як пише Хойновський, однак ці події потребують наукового вивчення — як те зазначає Грицак. Отож помиляється польський історик чи ні, але йому не вдалося ані побачити події «очима українців», ані відсторонитися від «польського бачення»: українці, за усіми переказами, далеко краще пам'ятають напади польських солдатів на українські села, аніж українських — на польські. Хоча, звичайно, тут ідеться про цілком природну суб'єктивність та вибірковість пам'яті.

Розділ книжки Хойновського, присвячений історії українських визвольних змагань 1917–1920 років, нещадно висвітлює всі слабкості українського керівництва. Замість зосередитися на законодавчій роботі, будівництві державного апарату та збройних сил, Центральна Рада марнувала час у безплідних ідеологічних дискусіях. Директорія й того гірше: соціалісти, з яких вона складалася, так і не навчилися нічого з попередніх своїх невдач, навіть у кількі ворожих військ так само розтрикували енергію на ідеологічні диспути. В Західній Україні політично-військовий провід теж був ма-

лоактивний і робив помилку за помилкою. Хойновський пише без магічних слів і надмірних сантиментів: «...воєни [з фронтів], це добре озброєні, але цілковито здеморалізовані революційною агітацією, не слухали офіцерів. Їхній марш [через Україну] підняв хвилю анархії, що розійшлася по цілому краю...»; «...створення національної держави в суспільстві, яке ще не склалося як нація, виявилось неможливим»; «хоча революційні заворушення охопили чимало регіонів тогочасної Європи, та аж такий розпад держави не мав аналогів...»; «...занархізована й піддається на більшовизацію Україна...». У цьому розділі про революцію особливо разити одне речення, яке стосується так званої «отаманщини» та єврейських погромів: «Такі відродження духу давньої гайдамаччини показувало, що в Україні завжди було легше зібрати кілька десятків тисяч бунтівників, готових на смерть, ніж розвинути в свідомості широких мас суспільства почуття державності». Таке формулювання працює на особливий стереотип українця (на жаль, і досі популярний у Польщі), і вже напевно не дає змоги глянути на ці проблеми «очима українців». Провідний український фахівець з історії визвольних змагань Володимир Верстюк, виступаючи в березні цього року з доповіддю в Едмонтоні та Нью-Йорку, вибрав для цієї ж теми «отаманщини» інше, на мій погляд, доречніше формулювання: «Це — свідчення високої мобільності мас за низького рівня їхньої організованості».

Отже, в основі цього викладу української історії ХХ століття лежить, по суті, польський погляд. Але це жодним чином не знецінює праці Хойновського. Детально обізнаний в українському матеріалі автор подав інформаційно багатий, вичерпний опис ставлення польського уряду до українського питання в міжвоєнний період, — опис, що на сьогодні є найкращим. А що польський історик зацікавлений у тому, щоб Україна заживе — це тільки на користь: гостро й безцеремонно ставлячи питання, які, з огляду на їхню драматичність, український історик волів би — хоч як це неумудро — оминати, він спонукає глянути на минуле під іншим кутом зору. Часом корисно глянути на власну трагічну історію як на те, що ми таки не до кінця визнаємо — як на витвір наших власних рук.

3.

Аналізуючи розпад Советського Союзу та постання незалежної України, Хойновський дивиться на них через призму аналогічних подій у Східно-Центральній Європі, хоча й утримується від прямих порівнянь. Грицак про тамтешні події говорить лише мимохідь, одним-єдиним реченням. А тимчасом потрібно ще чимало попрацювати, порівнюючи сучасну історію України та її безпосередніх сусідів на Заході².

Перетворення останнього десятиліття — це одна з причин появи нових інтерпретацій історичного досвіду України нових часів. Наскільки важливу роль зіграв факт не-

залежності України у переорієнтації опису новочасної української історії, видно зокрема з Грицакової праці. (Варто також зазначити, що й книжка Хойновського ще десять років тому не з'явилася б у серії, присвяченій «історії світових держав ХХ століття».)

Показовий симптом переосмислення новочасної історії України — переорієнтація, яку дає Грицак гетьманові Павлу Скоропадському. Державу Скоропадського Грицак описує далеко позитивніше, ніж це робилося в інших історичних оглядах. Почасти це пояснюється тим, що Грицак активно опрацював архівні історичні та діаспори Івана Лисяка-Рудницького — представника консервативної течії в українській історіографії, а почасті, мабуть, тією діяльністю, що її веде серед українських науковців Ярослав Пеленський та Східноєвропейський дослідний інститут ім. Липинського. Пеленський та його інститут, разом з іншими науковими інституціями України, опублікували низку солідних текстів, написаних у консервативному ключі, — серед них і «Спогади» Скоропадського (Київ, 1995). Але напевно чи це пояснення вичерпне: Ярослав Грицак не є консерватором ані історіографічним, ані ідеологічним. Цікаво, що Аджджей Хойновський, якому консервативна ідеологія значно ближча, ніж Грицаковій, присвячує гетьманові лише два абзаци: хоча «режим Скоропадського справив на консервативні цінності», але, вважає історик, консервативний рух в Україні був надто слабкий, щоб на нього можна було спертися, а «помилки самого гетьмана» тільки погіршили справу. Скоропадський захищав інтереси групи великих землевласників, що привело лише до радикалізації селян; його уряд може похвалитися певними культурними й науковими досягненнями, однак українські народовці вбачали в цьому тільки малювання фасаду. Єдина різниця між викладом Хойновського і традиційним трактуванням народовців полягає в тому, що останні затаврували Скоропадського ще й як німечку маріонетку.

Погляд Грицака набагато складніший і різноаспектний: «Гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася не на знанні української мови, а на лояльності до Української держави. Ця держава розумілася у ширшому, територіальному значенні, а не у вузькому етнічному». Звісно, для українського історика цей аспект гетьманату набрав ваги в останньому десятилітті. Бачимо й нове розуміння цілей економічної програми Скоропадського: «Його аграрна політика мала поміркований характер і нагадувала реформи Століпна. Кінцевою метою цієї політики мало стати утворення сильної верстви селян-середняків, які б слугували міцною опорою уряду». Гетьман дечого досяг і в дипломатії: «Україну як самостійну політичну одиницю визнали кільканадцять держав». Він працював над розбудовою української держави, куди входили б усі етнічно українські землі та Крим. Він фактично почав митну

війну проти Криму, аби той у жовтні 1918 року погодився «увійти до складу України, доставши внутрішню автономію — власний парламент, територіальні військові формування та адміністрацію». І, звичайно, «найзначніших і найтревкіших успіхів гетьманський уряд досяг у галузі науки й освіти». Даючи сумарну характеристику постаті Скоропадського, Грицак пише: «Не бувши демократом і сповідуючи консервативні погляди, він прагнув залучити до будівництва стабільної Української держави найширші верстви населення, незалежно від їхнього соціального й національного походження. Логіка державного будівництва змусила його захищати українські інтереси, навіть якщо його влада опиралася на чужі багнети, а більша частина міністрів говорила і думала російським». Зрозуміло, що та сама «логіка державного будівництва» й потреба шукати вирішення багатьох із тих самих проблем майже через вісімдесят років спонукають по-новому оцінювати і завдання, які стояли перед Скоропадським, і його зусилля їх розв'язати. Історичні факти не змінилися, зате змінився клімат, у якому вони тепер розглядаються.

Переосмислення минулого у світлі теперішнього пронизує весь текст Грицакової книжки. На самому початку автор чітко говорить про свій намір відійти від стандартного викладу української історії як тривалої й неоправної трагедії. З цією метою він цитує Винниченка: «Уся історія [України] — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарів, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування... Ні, ні, української історії [читати] без брому, без валеріанки та без доброї дози філософського застереження не можна». Він міг би так само зацитувати Шевченка:

*Тяжко, тяжко мені стало,
Так, моя я читаю
Історію України.*

(«Сон»)

Винниченко з Шевченком мали на увазі історію XVII століття, але й сучасну історію України читати важко. І Грицак, ясна річ, не міг викинути зі своєї розповіді криваві події української революції, її поразку, винищення української інтелігенції за сталінських часів, голодомор 1932–1933 років чи неймовірну брутальність Другої світової війни. Однак він знає про кінцевий результат — встановлення незалежної української держави, тож у кожному розділі, незалежно від його трагічного змісту, шукає він і знаходить якісь позитивні сторони, зерна, з яких виростили — і зрештою вирости-таки — нові можливості. Україн-

¹ Рецензію на книжку Наталі Яковенко див.: «Критика», ч. 1 за 1997 рік.

² Досягненням у цьому напрямку є праця Андрія Дещиці: «Post-Communist Transitions: The Rise of the Multi-Party Systems in Poland and Ukraine» // The Donald W. Treadgold Papers in Russian and East European and Central Asian Studies. — Seattle: The Henry M. Jackson School of International Studies, Univ. of Washington, 1996. — Vol. 6.

Роман Кісь



Роман Кісь

ФІНАЛ

ТРЕТЬОГО РИМУ

РОСІЙСЬКА ІДЕЯ
НА ЗЛАМИ ТИСЯЧОЛІТТЯ

Львів, 1998

У книжці з'ясовуються психокультурні, квазірелігійні, філософські та ідеологічні передумови російського месіанства, — аж до новітніх його неослов'янофілських і неосвразійських трансформацій. Автор трактує сучасний московський імперіалізм як своєрідний симбіоз традиційного месіанства, етатистського шовінізму і реваншистського мілітаризму, аналізує глибину генетичну та структурно-типологічну спорідненість різних версій російського месіанства (в тому числі й більшовицького «інтернаціонального» глобалізму та неосвразійства).

Інститут народознавства НАНУ
290000, м. Львів,
пр. Свободи, 15
Тел.: (044) 213-92-63

ська національно-визвольна боротьба, хоч і зазнала поразки, та привела до створення Української Радянської Республіки, із власними (хай і формальними) державним статусом, адміністрацією та територією, що через багато років виявилось визначальним для остаточної долі України. Навіть жажіття сталінських часів супроводжувалися модернізацією — необхідною передумовою нацистворення. Друга світова війна спричинилася до об'єднання всіх українських земель, піднесення міжнародної ролі Української РСР, соціального зростання українського населення, що оселилося в містах — на місці депортованих поляків та знищених євреїв, а також уведення національної ідеї західноукраїнського типу в загальноукраїнську свідомість і дискурс. «Немає лиха без добра», — каже Грицак у своїй книжці.

4.

Повоєнній історії України обидва автори присвятили по цілому розділу, й обом, мабуть, цей розділ було найважче писати, бо цей період не так добре опрацьований в історіографії, як попередні. В такій ситуації кожен історик стикається із каверза-

ною проблемою — що вводити і чого не вводити в текст розповіді; в інших випадках щодо цього історіографи здебільшого вже досягли консенсусу раніше. І Хойновський, і Грицак провели інформативний і вдумливий огляд даного періоду. У Грицака цей розділ набагато більший, а особливо переконливим є його аналіз перших повоєнних років, де він вказує, що навіть ворожі стосунки з нацистською Німеччиною були різновидом контакту із Заходом і сприяли де-стабілізації радянського суспільства. Він також детально аналізує голодомор 1946-47 років. У Хойновського нічого подібного немає. Що обговорюють обое — то це рух УПА в Західній Україні, ріст російського націоналізму в останні роки життя Сталіна, за часів Хрущова та Шелеста, постанови та утиски дисидентського руху, репресії Щербицького, Горбачова, Чорнобиль, проголошення незалежної України та труднощі перших років цієї незалежності.

Тут Хойновський підкреслює одну дуже важливу річ, якої немає в Грицака (ось вона, цінність зовнішнього погляду на українську історію): «У шістдесятих і сімдесятих роках, — пише Хойновський (зазначаючи, що він може й помилятися), —

ступінь ідентифікації українського суспільства з панівним ладом був дуже високий. По кошмарі сталінської ночі держава за урядування Хрущова та Брежнєва стала оазою безпеки й стабільності». Двічі підряд прочитавши історію України ХХ століття, не можу з цим не погодитися. В цьому столітті було стільки крові, стільки голоду, стільки розбитих надій (за винятком короткого передиху в 1920-х роках), що важко не перейнятися почуттям тих, хто, доживши до 1960-70-х, вітав їх як роки спокою, безпеки, відносного економічного достатку і як скромну винагороду (а чи коли українці сподівалися чогось більшого?) за всі пережиті ними страждання. Молодше покоління української інтелігенції може цього не розуміти, бо понад десяток років вони тільки й чули про часи Брежнєва як про «часи застою». Але то були й «часи спокою». Спокою та добробуту не для всіх — зокрема не для відважних, критично мислячих людей із дисидентських кіл; однак для більшості людей це були справді найкращі часи, яких вони зазнали.

Цей сумний факт, гадаю, слід згадати, якщо ми хочемо як слід збагнути ситуацію в сучасній Україні: ностальгія за доперестройковими ча-

сами, якою багато хто керувався на останніх парламентських виборах — це не просто почуття невдоволення сучасним безладдям чи, для багатьох людей, різким пониженням їхнього економічного рівня, але також спогади про часи, коли їм жилося і краще, і надійніше. З погляду української національної ідеї позитивні сторони цього періоду важко додати і тим, хто сьогодні дбає про справу національного будівництва, й історикам, які це національне будівництво описують. Ось чому, гадаю, Хойновський, дивлячись збоку — з Варшави, в руїнах якої він народився, — на добу Брежнєва, зумів розгледіти в ній те, чого не побачив Грицак.

Я аж ніяк не роблю закиду самому Грицакові, тільки вказую на похибки сприйняття, до яких схильні всі історики — незалежно від їхньої обізнаності та уяви. Історія, зрештою, — це всього лише форма колективної пам'яті, і хто займається нею на практиці, не повинен забувати про всі можливі виверти ума, адатні викривити цю пам'ять. Хойновський подібних капканів теж не уникнув. Та й я, мабуть, — і в цій рецензії також — не раз у таку пастку потрапив. □